

KULTURY WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE – OBLICZA I DIALOG, t. VI: 2016

**KOBIETY RADZIECKIEGO SAMIZDATU WE
WSPÓŁCZESNEJ KULTURZE ROSYJSKIEJ
– SKOMPLIKOWANE DROGI FEMINISTEK DRUGIEJ FALI
ЖЕНЩИНЫ СОВЕТСКОГО САМИЗДАТА
В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ КУЛЬТУРЕ
– СЛОЖНЫЙ ПУТЬ ФЕМИНИСТОК ВТОРОЙ ВОЛНЫ
FEMALE SOVIET SAMIZDAT
IN CONTEMPORARY RUSSIAN CULTURE
– COMPLICATED WAYS OF SECOND-WAVE FEMINISTS**

Karolina Mendrela

Uniwersytet Śląski, Katowice – Polska,
kmendrela@o2.pl

Abstract: The article aims to reconstruct the history of women who created female Soviet samizdat *Woman and Russia* and magazine *Maria*. They are examples of a postsoviet woman who needs to find a place for herself in the new Russian reality after the fall of the Eastern Block. Despite her experience in dissident activity she cannot find her place in the new women's movement in Russia. The Russian women's movement in 90's had two main sources: women organizations originating from the Soviet times and the Russian feminist research institutes, which were cooperating with Western feminist organizations. Despite big popularity of women's organization in the beginning nowadays Russia has got a problem with poor social and political activity of Russian women. The author of the article indicates several reasons for such a situation.

Słowa kluczowe: samizdat, feminizm drugiej fali, ruch kobiecy w Rosji.

Ключевые слова: самиздат, вторая волна феминизма, женское движение в России.

Keywords: samizdat, second-wave feminism, the women's movement in Russia.

Podjmując temat kobiecych wydawnictw samizdatowych, które ukazały się w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, nie sposób uniknąć pytań związanych z historią ruchu kobiecego w rzeczywistości radzieckiej a później w ramach struktur nowego państwa rosyjskiego. Opowiadając historię autorek almanachu „Kobieta i Rosja” (ros. „Женщина и Россия”) i magazynu „Maria” (ros. „Мария”), ukazuje nam się obraz kobiety po radzieckiej, usiłującej odnaleźć się w skomplikowanej historii politycznej swojego kraju oraz odradzającym się niezależnym ruchu kobiecym.

Powstanie almanachu „Kobieta i Rosja” (ros. „Женщина и Россия”) i magazynu „Maria” (ros. „Мария”) było ściśle związane ze środowiskiem kultury niezależnej Leningradu. Miasto to w owym czasie było jednym z największych centrów kultury undergroundowej, tzw. „drugiej kultury”¹ w ZSRR. Mianem „pierwszej kultury” określano oczywiście kulturę oficjalną, lansowaną przez władzę radziecką². Do środowiska kultury undergroundowej należeli przede wszystkim twórcy Wydawnictw drugiego obiegu³ w tym także autorki interesujących nas wydawnictw, czyli: Tatiana Goriczewa [Татьяна Горичева], Natalia Małachowska [Наталья Малаховская], Tatiana Mamonowa [Татьяна Мамонова] oraz Julia Wozniesienskaja [Юлия Вознесенская].⁴ Mimo to, tematyka, którą proponowały była przyjmowana przez twórców leningradzkich z przyzwoleniem oka. Jedną z autorek Tatiana Mamonowa ujęła to bardziej dosadnie mówiąc, że „w ruchu dysydenckim wciąż rządził męski szowinizm, jak w całym radzieckim społeczeństwie”⁵. Na ten sam problem zwrócił uwagę Wiaczesław Dolinin [Вячеслав Долинин]. Zauważył on, że tradycyjny dysydencki samizdat mało miejsca poświęcał kwestiom socjalnym, problemom społecznym państwa. „Kobieta i Rosja” było pierwszym wydawnictwem w historii radzieckiego samizdatu, które po-

¹ А. Яковлева, *Третья культура. Феминизм – это я. Интервью с Татьяной Мамоновой*, [w:] źródło elektroniczne: http://www.chaskor.ru/article/tretya_kultura__23644 (06.06.2011).

² Niektórzy autorzy za fenomen „Rosji chruszczowowsko-breżniewowskiej” uważają współistnienie dwóch kultur: oficjalnej i nieoficjalnej. Głównym przedstawicielem a zarazem twórcą kultury oficjalnej był Związek Artystów, który „był centralną organizacją regulującą ideowo-stylistyczne ukierunkowanie w ramach socrealizmu”. R. i W. Gierłwinowie, *Rosyjska sztuka samizdatu*, Warszawa 1990, s. 8-10.

³ Samizdat – („wydawnictwo samodzielne”), określenie tzw. literatury drugiego obiegu wydawanej nielegalnie, poza cenzurą w ZSRR od drugiej połowy lat 50. XX w. (nazwą tą określa się też niekiedy podobne publikacje wydawane w innych krajach bloku wschodniego). Autorem tego określenia był radziecki poeta Nikołaj Głazkow [Николай Глазков] (1919-1979). *Новая Российская Энциклопедия*, ред. В. И. Данилов-Данильян, А. Д. Некипелов, т. XIV, Москва 2015, s. 122.

⁴ Należy pamiętać, że w prace nad almanachem a później magazynem „Maria”, było zaangażowanych o wiele więcej autorek. Na potrzeby tego artykułu przybliżyłam sylwetki wybranych czterech. Zob.: В. Э. Долинин, Б. И. Иванов, Б. В. Останин, Д. Я. Северюхин, *Самиздат Ленинграда 1950-е-1980-е. Литературная энциклопедия*, Москва 2003, s. 404-405; 425-426 [tłum. moje – K. M.].

⁵ А. Яковлева, op. cit. Także amerykański korespondent Hedrick Smith zauważył dość pobłażliwe zachowanie mężczyzn-opozycjonistów w stosunku do swoich koleżanek po fachu. Ów dziennikarz na spotkaniu w konsulacie amerykańskim zapytał jednego z radzieckich dysydentów, dlaczego tak niewiele kobiet podpisuje się pod opozycyjnymi oświadczeniami. Odpowiedź była brutalnie szczerą: dlatego, że „wszyscy by się śmiali, nie rozumiesz, że my wciąż żyjemy w średniowieczu?” H. Smith, *The Russians*, New York 1969, s. 126-129.

święcało w pełni swoją uwagę sytuacji kobiet i najmłodszych w ZSRR. To było całkowicie nowe zjawisko, dlatego też wydawnictwo to wywołało tak duże zainteresowanie i zdobyło popularność⁶.

Historia almanachu „Kobieta i Rosja: Almanach kobietom o kobietach” (ros. „Женщина и Россия: Альманах женщинам о женщинах”) zaczęła się latem 1979 roku. Tatiana Goriczewa, była już wtedy znana w środowisku leningradzkiego samizdatu. W 1976 roku wraz z mężem Wiktoorem Kriwulinem zaczęła wydawać samizdatowe czasopismo „37”, w którym publikowała rozprawy o tematyce religijno-filozoficznej⁷. To właśnie ona przyczyniła się do spotkania Tatiany Mamonowej, głównej inicjatorki powstania feministycznego almanachu, i Natalii Małachowskiej. Tatiana Mamonowa pracowała w oficjalnym magazynie „Aurora”. Jak wiele rodzących Rosjank doświadczyła wszystkich niedogodności związanych z pobytem na porodówce w państwowym szpitalu. Oczywiście swoje przeżycia chciała opisać w artykule, jednak w „Aurorze” nie został on dopuszczony do druku. Artykuł ten przez pewien czas wędrował z rąk do rąk czytany przez zainteresowane kobiety, które mogły w nim znaleźć elementy własnych historii. Tak też się stało w przypadku Natalii Małachowskiej. Także ona po przeczytaniu artykułu przywołała wspomnienia i historie z radzieckiej porodówki. We wspomnieniach wskazuje na ten moment jako na przełomowy, który zdecydował o jej zaangażowaniu w powstanie żeńskiego almanachu⁸. Wspomniany artykuł Mamonowej pt. *Ludzkie porody (Роды человеческие)*, który miał największy wpływ na powstanie almanachu, został w nim opublikowany pod pseudonimem R. Batałowa⁹. Można uznać, że głównym celem autorek było dopuszczenie do głosu kobiet pragnących wolności, twórczych, ale także zwykłych, zmęczonych codzienną pracą kobiet radzieckich.

⁶ О. Писпанен, *25 лет женскому альманаху „Женщины и Россия”*, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.svobodanews.ru/content/article/24185707.html> (17.12.2014).

⁷ Wydawane w Leningradzie czasopismo nieoficjalne, poświęcone problematyce literacko-filozoficznej. W latach 1976–1981 ukazało się 21 numerów. Nazwa czasopisma pochodziła od numeru mieszkania, wynajmowanego przez Kriwulina i Goriczewą. Wiele uwagi poświęcano działalności religijno-filozoficznej Goriczewej w ramach prowadzonego przez nią seminarium, tak więc czasopismo „37” w dużym stopniu miało charakter religijno-filozoficzny. Pod naciskiem KGB po kilku latach czasopismo przestało istnieć, wielu z jego założycieli emigrowało z ZSRR. В. Э. Долинин, Б. И. Иванов, Б. В. Останин, Д. Я. Северюхин, op. cit., s. 457–458.

⁸ М. Завьялова, „Женщина и Россия”. *Интервью с Анной-Натальей Малаховской*, [w:] źródła elektroniczne: <http://web.archive.org/web/20011224121313/>; <http://www.nlo-magazine.ru/dog/gent/main8.html> (Зальцбург, 1999).

⁹ Г. Григорьева, *К истории женского движения 80-х годов. Альманах „Женщины и Россия”, журнал „Мария”, [w:] Самиздат. По материалам конференции 30 лет независимой печати. 1950–1980 годы*, Санкт-Петербург 1993, s. 120–123.

Impulsem dla pierwszych publikacji posłużyły osobiste przeżycia autorek almanachu¹⁰. W przedmowie do pierwszego wydania pt. *Te dobre tradycje patriarchalne* (*Эти добрые патриархальные устои*) autorki zwróciły uwagę na fakt, że państwo radzieckie, mimo formalnych zapowiedzi, nie rozwiązało faktycznie tzw. женского вопроса¹¹.

Sama koncepcja almanachu była dosyć prosta. Jak opisuje to Natalia Małachowskaja:

był to przede wszystkim zbiór artykułów. Poruszano wiele tematów związanych z polityką, religią, kwestiami rodzinnymi, aborcją, były zamieszczone fragmenty poezji. Wszystko by udowodnić, że kobiety także zasługują na to, by ich utwory nazywać arcydziełami¹².

Każda z autorek tekstów opublikowanych w almanachu chciała uchwycić swoją historię i spostrzeżenia. Natalia Małachowskaja – poetka, już wtedy autorka kilku powieści – pisała w artykule pt. *Материнская семья* o trudnej sytuacji kobiet w rodzinie, codziennych troskach samotnych matek, z trudem godzących pracę fizyczną, wykonywaną dla pieniędzy z pracą fizyczną w domu¹³.

W sierpniu 1979 roku pierwszy numer almanachu „Kobieta i Rosja” był już gotowy i prawie natychmiast został skonfiskowany przez KGB. Jednakże, dzięki wsparciu francuskich feministek, materiały nie zostały całkowicie utracone. Zostały przekazane na Zachód i już wkrótce ukazały się po francusku, w późniejszym czasie także w języku niemieckim, angielskim, portugalskim i japońskim. Prześladowania inicjatorek tego przedsięwzięcia w ZSRR czasowo zastały wstrzymane i wówczas, korzystając z okazji, postanowiono zacząć wydawać inne czasopismo o podobnej tematyce¹⁴.

Magazyn „Maria” stworzony został 01.03.1980 r. wyniku działalności klubu o tej samej nazwie. Klub Maria powstał z inicjatywy Galiny Grigoriewej [Галина Григорьева] oraz Natalii Łazariewej [Наталья Лазарева]. Magazyn miał przede wszystkim na celu publikację wyników

¹⁰ Ю. Вознесенская, *Женское движение в России. Статья написана к годовщине образования независимого женского клуба „Мария”, „Посев”* 1981, № 4, [w:] źródło elektroniczne: <http://antology.igrunov.ru/authors/voznensenskaya/1145211846.html> (06.11.2016).

¹¹ *Those Good Old Patriarchal Principles*, [w:] *Woman and Russia: First Feminist Samizdat*, wyd. Sheba Feminist Publishers, London 1980, s. 19–25.

¹² О. Писпанен, op. cit.

¹³ Pamiętajmy, że pozbawione możliwości zarobkowania zgodnie z otrzymanym wykształceniem, kobiety-intelektualistki najczęściej pracowały w kotłowniach lub przy sprzątanii. Na inne zatrudnienie w panujących wówczas warunkach politycznych nie mogły liczyć. N. Malakhovskaya, *The Patriarchal Family*, [w:] *Woman and Russia...*, op. cit., s. 37–42.

¹⁴ Ю. Вознесенская, op. cit.

dyskusji prowadzonych w ramach klubu. Zresztą pierwszym dokumentem klubu było *Обращение к матерям* mające na celu zwrócenie uwagi na wojnę w Afganistanie. Natomiast pierwszym wydarzeniem organizowanym przez klub była dyskusja o marksizmie. Podobnie jak w przypadku almanachu, magazyn „Maria” przyciągał wiele różnych postaci prezentujących odmienne poglądy¹⁵. Pierwsze wydanie otwierała odezwa *Do kobiet Rosji*. Był to apel o zwrócenie się ku opisywanym w magazynie kobiecym wartościom. Działaczki pisały o sobie jako o „całkowicie nowym demokratycznym ruchu”. Podkreślały, że ich celem jest ukazanie prawdy o sytuacji kobiety w państwie radzieckim i przekazanie jej całemu światu. Według autorek walka z mitem „беспроблемности женской судьбы” był jedynym sposobem na poprawę położenia kobiet w ZSRR¹⁶. Co ciekawe, założycielki za cel postawiły sobie upowszechnianie idei „kultury chrześcijańskiej”, która przeciwstawiała się tej radzieckiej, powszechnie obowiązującej. Sama nazwa organizacji miała podkreślać chrześcijańskie korzenie tej grupy¹⁷.

Pracownicy organów śledczych natychmiast zabrali się do likwidowania pola do działalności twórczyń kobiecego samizdatu. Już w marcu 1980 r. materiały do pierwszego numeru „Marii” zostały skonfiskowane podczas rewizji. Materiały odtwarzano z pamięci. Szantażując redaktorki czasopisma, zmuszono je do opuszczenia kraju. 11 maja 1980 roku musiała wyjechać J. Wozniesińska. W czerwcu 1980 roku ZSRR opuściły T. Goriczewa, N. Małachowska, T. Mamonowa. Mimo tych wydarzeń w lipcu 1980 r. wydano drugi numer w ramach drugiego obiegu oraz w Paryżu. Trzeci numer przygotowywano równolegle w Leningradzie i w Niemczech. W sumie wydano sześć numerów, aż do marca 1982 r., gdy aresztowano Łazariewą, która mimo represji wciąż koordynowała działalność klubu oraz wydawnictwo¹⁸. To zainteresowanie służb mogło wynikać przede wszystkim z faktu, iż w magazynie „Maria”, prócz tematyki społecznej, poruszono także aktualne tematy polityczne, między innymi wspomniany temat wojny w Afganistanie. Zwrócenie uwagi czytelników magazynu na palące kwestie społeczno-polityczne nie mogło umknąć uwadze władz radzieckich, co podkreśla Wiaczesław Dolinin: „problemy, które poruszały autorki naruszyły kreowany przez władzę obraz Państwa Rad o rozwoju społecznym i równości płci”¹⁹.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ В. Э. Долинин, Б. И. Иванов, Б. В. Останин, Д. Я. Северюхин, op. cit., s. 425–426.

¹⁷ С. Г. Айвазова, *Женское движение в России: традиции и современность*, „Общественные науки и современность” 1995, № 2, s. 121–130.

¹⁸ Ю. Вознесенская, op. cit.

¹⁹ О. Писпанен, op. cit.

Prócz tematyki poruszanej w magazynie innym powodem tych represji zapewne były odbywające się w tamtym czasie igrzyska olimpijskie w Moskwie. Można przyjąć, iż władze radzieckie chciały uniknąć sytuacji, w której zachodni dziennikarze przebywający wtedy w Moskwie, zamiast rozgrywkami sportowymi byli bardziej zainteresowani radzieckimi organizacjami dysydenckimi.

Przebywając na emigracji twórczynie kobiecego samizdatu kontynuowały swoją aktywność społeczną, choć już każda na swój sposób. Tatiana Goriczewa po wydaleniu z kraju osiadła najpierw w Niemczech, potem we Francji. Jak sama wspomina w wywiadach, na Zachodzie została przyjęta entuzjastycznie, występowała z odczytami przede wszystkim o tematyce religijnej. Do upadku ZSRR angażowała się w pomoc dla obywateli radzieckich. Przede wszystkim zajmowała się drukiem literatury rosyjskiej i wysyłała jej do kraju. W 1988 r. wróciła do Sankt-Petersburga, gdzie mieszka do tej pory²⁰. W dalszym ciągu jest aktywna na polu społecznym, choć występuje już w innej roli. Aktualnie prócz literatury o tematyce religijnej, znana jest z działalności na rzecz ochrony praw zwierząt²¹. Także Julia Wozniesińska, po opuszczeniu kraju, poświęciła się pisarstwu o tematyce religijnej. Początkowo mieszkała w Frankfurcie nad Menem, potem przeniosła się do Monachium, gdzie pracowała w radiu „Svoboda”. Zmarła w lutym 2015 roku w Berlinie²².

Dwie kolejne autorki pozostały aktywne na polu organizacji kobiecych. Na emigracji zacieśniły współpracę z zachodnimi organizacjami feministycznymi. Natalia Małachowska osiedliła się w Austrii i stamtąd wspierała redakcję „Marii” do 1982 r. Właśnie tam nawiązała kontakt z organizacjami feministycznymi, co wpłynęło na jej późniejsze badania. Małachowska na Uniwersytecie w Salzburgu obroniła rozprawę doktorską pt. *Наследие Бабы Яги: религиозные представления, отраженные в волшебной сказке, и их следы в русской литературе XIX–XX вв.* Głównym tematem jej badań jest analiza genderowa baśni, mitów rosyjskich²³. Tatiana Mamonowa wyemigrowała do Francji. Tam wspierała organizacje kobiece i prowadziła wykłady na temat sytuacji kobiet w ZSRR. Aktualnie mieszka w Stanach Zjednoczonych, gdzie wydaje magazyny

²⁰ В. Э. Долинин, Б. И. Иванов, Б. В. Останин, Д. Я. Северюхин, *op. cit.*, s. 152–153.

²¹ М. Нефедова, *Татьяна Горичева: путешествие из России в мир, „Нескучный сад”* 2008, № 5 (34), [w:] źródło elektroniczne: <http://www.nsad.ru/articles/puteshestvie-iz-rossii-v-mir> (06.11.2016).

²² В. Э. Долинин, Б. И. Иванов, Б. В. Останин, Д. Я. Северюхин, *op. cit.*, s. 135–135.

²³ Zob.: Н. Малаховская, *Наследие Бабы-Яги: религиозные представления, отраженные в волшебной сказке, и их следы в русской литературе XIX–XX вв.*, Санкт-Петербург 2006.

o tematyce feministycznej (*Женщина и Земля, Succes destime, Around the World*). Jest znaną w ruchu feministycznym pisarką, poetką, artystką²⁴.

Tylko jedna z inicjatorek samizdatowych wydawnictw kobiecych zdecydowała się na powrót do kraju. Każda z bohaterek miała osobiste powody ku temu, jednak warto zauważyć pewną gorycz związaną z tą sytuacją, którą można zauważyć w ich wypowiedziach. Przykładowo, Mamonowa w jednym z wywiadów zauważyła:

А в Гане мне подарили землю — от одной горы до другой. Я пока не знаю, что с ней делать, но приятно, что даже где-то в Африке у меня есть своя земля. А вот российское гражданство мне до сих пор ее не вернули. Оказывается, самый страшный враг России — не обычные диссиденты, а феминистка²⁵.

Nasuwa się pytanie, dlaczego twórczynie pierwszego kobiecego radzieckiego wydawnictwa samizdatowego nie stały się liderkami lub po prostu symbolem dla rozwijającej się na przełomie lat 80. i 90. XX wieku drugiej fali rosyjskiego feminizmu. Przyczyn takiego stanu rzeczy można wymienić kilka. Co ważne, każda z nich ukazuje stan rozwoju ruchu kobiecego w Rosji oraz podejście do tego rodzaju aktywności społecznej.

Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na fakt, że rosyjskie badaczki ruchu feministycznego przypisują największy wpływ na rozwój drugiej fali feminizmu w państwie rosyjskim nie kobiecemu samizdatowi w ZSRR, ale reformom Michaiła Gorbaczowa z końca lat 80. XX wieku. Dzięki nim, jeszcze w rzeczywistości radzieckiej, miał miejsce dynamiczny rozwój organizacji kobiecych²⁶. Zmiany te dały możliwość powstawania nowych form aktywności społecznej, m.in. oficjalnych organizacji kobiecych. Pierwsze tego rodzaju organizacje zaczęły powstawać już w końcu lat 80. XX w. były to rady kobiece — czyli **Ženotdiel**²⁷, które

²⁴ В. Э. Долинин, Б. И. Иванов, Б. В. Останин, Д. Я. Северюхин, op. cit., s. 262.

²⁵ А. Яковлева, op. cit.

²⁶ Program kompleksowych przeobrażeń systemu społecznego ZSRR sformułowany w 1985 r. przez sekretarza generalnego KC KPZR. *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 314–315.

²⁷ **Ženotdielami** [ros. *Женотдел*] nazywano swoiste urzędy partyjne przy terenowych komitetach Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) (RKP(b)), działające na rzecz politycznego zaangażowania kobiet w „budowę państwa socjalistycznego”. Utworzone zostały w 1919 r., na podstawie decyzji Komitetu Centralnego RKP(b) z grudnia 1918 r. Instytucja ta pracowała nad poprawą warunków życia kobiet w Rosji Radzieckiej i skupiała się na podwójnej roli kobiety w życiu, jako matki oraz jako pracownicy. *Ženotdiel*, poprzez propagandę i edukację, zwalczał analfabetyzm, szerzył wiedzę na temat oświaty kobiet, zawierania i rozwiązywania małżeństw, opieki nad dzieckiem, oraz praw robotniczych, które wprowadziła rewolucja październikowa. Decyzją KC RKP(b), *Ženotdiel* został zlikwidowany w 1929 r. Stało się tak w związku z panującą teorią, która głosiła, że problemy kobiet w Związku Radzieckim zostały ostatecznie „rozwiązane”.

Большая советская энциклопедия, род. А. М. Прохоров, т. IX, Москва 1972, s. 169.

aktywizowano w 1987 r. Do 1989 roku było już 230 tysięcy tego typu organizacji, wpisanych w strukturę administracji państwowej na szczeblu miast, republik, czy nawet przy fabrykach. Po 1991 r. wiele z nich przekształciło się w organizacje pozarządowe²⁸. Mimo głosów krytyki pod ich adresem, ze względu na radziecki rodowód, były one inkubatorem dla wielu organizacji kobiecych już w Federacji Rosyjskiej. Natomiast kobiece organizacje niezależne od państwa i KPZR powstały dopiero na przełomie 1990/1991²⁹.

Kolejnym filarem drugiej fali feminizmu rosyjskiego, zauważanym przez rosyjską literaturę przedmiotu, były coraz liczniej powstające przy uniwersytetach ośrodki studiów genderowych oraz środowisko akademickie, które wiedzę czerpało z zachodnich źródeł. Ich wpływ i zaangażowanie, był na tyle znaczący, że to właśnie jeden z nich, czyli Московский Центр гендерных исследований był głównym organizatorem Pierwszego Niezależnego Forum Kobiet w Dubnie w 1991 roku³⁰.

Historia radzieckiego kobiecego samizdatu odcisnęła większe piętno i była bardziej zauważana w środowisku zachodnich organizacji feministycznych. Świadczyć może o tym nie tylko pomoc okazana autorkom wydawnictw samizdatowych po wydaleniu z ZSRR. Warto zaznaczyć, że działania te były podyktowane zainteresowaniem tych organizacji realnymi warunkami życia kobiet w państwie, które realizowało założenia ideowe będące podstawą niektórych z nurtów zachodniego feminizmu drugiej fali. Należy podkreślić, że niektóre z nurtów zachodniego feminizmu tamtych lat nawiązywały do marksizmu, używały podobnego języka, przesyconego pojęciami takimi jak: „klasa”, „konflikt klasowy”, mówiły o nieuniknioności rewolucji, dopasowując te pojęcia do swoich potrzeb³¹. Aktywistki radzieckie współpracowały z zachodnimi organizacjami feministycznymi, tworzyły własne samizdaty, które piętnowały ówczesny system. Jednak posługiwały się inną terminologią. Okazało się jednak, że niezależny ruch kobiecy na terenie ZSRR działał jakby po drugiej stronie barykady. Już we wspomnieniach z późniejszych

²⁸ W latach 1993–1995 liczba organizacji pozarządowych wzrosła do 300, a w 1999 r. – do 650, w tym 9 o zasięgu federalnym. A. Stępień-Kuczyńska, A. Głowacki, *Rosja Putina. Leksykon*, Łódź 2005, s. 227–241.

²⁹ Е. И. Якушкина, *Деятельность региональных женских организаций в контексте современного российского женского движения*, „Научные Ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика”, Белгород 2009, № 9 (64), s. 205–212.

³⁰ Е. Здравомыслова, *Перестройка и феминизм*, „Перестройка. Опыты поражения” (2008), № 19, s. 11–12.

³¹ K. Ślęczka, *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*, Katowice 1999, s. 383–409.

lat przyznawały, że nie czuły się uczestniczkami ruchu feministycznego. Przyznaje to N. Małachowska w jednym z wywiadów:

Не знала я, что такое феминизм, не знала, что такое женское движение. Я работала в газете и была недовольна тем, что там делала. Потому что редакторы отказывались помещать статьи на социальные темы, на какие-то острые темы. Это меня очень мучило³².

Na ten fakt zwraca uwagę także Sofia Czujkina (ros. Софья Чуйкина) w swoim opracowaniu na temat udziału Rosjank w ruchu dysydenckim. Podkreśla ona, że almanach powstał dlatego, że cztery kobiety odczuwały potrzebę spełnienia swoich ambicji pisarskich. Były niedoceniane w swoim środowisku twórczym, nie dopuszczano ich do głosu, więc stworzyły własne pismo, na podatnym gruncie leningradzkiego świata undergroundowego samizdatu³³.

Zastanawiającym jest, że mimo tak obiecującego początku rozwoju organizacji kobiecych w nowym państwie rosyjskim, aktualnie na obszarze tego kraju nie można mówić o prężnie działającym ruchu kobiecym. Przyczyn tego stanu rzeczy można wymienić kilka, co ważne, dotyczą one nie tylko sytuacji w państwie rosyjskim, podobne mechanizmy zauważają badaczki feministyczne w innych krajach byłego bloku wschodniego³⁴. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na problem stereotypowego podejścia do feminizmu, który obowiązuje wciąż w świadomości rosyjskich obywateli. O ile na Zachodzie kobiety chętniej utożsamiają się z poszczególnymi nurtami feminizmu ze zgoła odmiennym podejściem do tego terminu spotkamy się w Rosji. Mimo upływu lat termin ten wciąż kojarzy się albo z czymś negatywnym, z wymysłem zachodniej kultury, albo z czymś niepotrzebnym. W świadomości wielu ludzi wciąż pokutuje pogląd, iż kobiety w czasach radzieckich otrzymały wszelkie prawa, o które walczą feministki na Zachodzie³⁵. Inną sprawą jest fakt, że same kobiety mają negatywny stosunek do tego pojęcia. Działalność i aktywność społeczna organizacji kobiecych lat 90. XX w. w większości także odcinała się od przymiotnika „feministyczny”, stawiając bardziej na rozwiązanie palących problemów społecznych³⁶.

³² О. Писпанен, op. cit.

³³ С. Чуйкина, *Участие женщин в диссидентском движении (1956–1986). Случай Ленинграда*, [w:] *Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период*, red. Е. Здравомыслова, А. Темкина, Санкт-Петербург 1996, s. 61–81.

³⁴ Patrz: *Kobiety w czasach przełomu 1989–2009*, red. А. Grzybek, А. Mrozik, Warszawa 2009.

³⁵ N. Śniadanko, *Быć czy uważać się za... , czyli o niepopularności feminizmu w Ukrainie*, [w:] *Kobiety w czasach przełomu...*, op. cit., s. 175.

³⁶ Е. И. Якушкина, op. cit.

Kolejną kwestią jest niedostosowanie haseł feministycznych do realnych potrzeb Rosjank. Związane jest to z retoryką drugiej fali, która była obca i niedostosowana do potrzeb kobiety postradzieckiej, która od lat tęskniła za „burżuazją”, „patriarchatem” i przynależnością do „klasy średniej”³⁷. Marzeniem wielu kobiet, zwłaszcza na początku lat 90., kiedy rosyjska gospodarka praktycznie przestała funkcjonować, było spokojne życie, najlepiej w domu, wśród dzieci. Możliwość bycia zwykłą gospodynią domową była uważana za niesłychany luksus, bowiem większość kobiet pracowała na dwa lub trzy etaty, zapewniając swojej rodzinie minimum materialne³⁸. Poza tym, Rosjanki przez lata funkcjonowania ZSRR były obciążone pewnego rodzaju mitem, o którym wspomina M. Małyszewa [М. Мальшова]. Z jednej strony, zgodnie z ideologicznymi celami, kobiety miały być aktywnymi budowniczymi komunizmu, z drugiej strony, ze względu na kryzys demograficzny w państwie, kazano im rodzić więcej dzieci. Stworzono wtedy mit „super kobiety”, która mogłaby poświęcać się obu zadaniom bez żadnego trudu. Ten wzorzec postępowania promowany przez środki masowej informacji w okresie radzieckim od lat 50., 60. XX wieku miał ogromny wpływ na całe pokolenie kobiet, które starały się jemu sprostać, a które potem zetknęły się z całkowicie nowymi realiami już w Federacji Rosyjskiej³⁹. Ten problem konfliktu pomiędzy sferą zawodową a sferą rodzinną życia kobiety nie był podejmowany ani przez państwo, ani przez ruch feministyczny. Na niedostosowanie działań organizacji feministycznych działających w okresie przemian na terytorium rosyjskim zwróciła uwagę Maria Arbatowa. Podkreślała nierówności w dostępie do zagranicznych grantów przekazywanych rosyjskim organizacjom kobiecym oraz pewnego rodzaju przekolorowanie haseł, które formowano w ten sposób by uzyskać przychylność zachodnich organizacji feministycznych nie przejmując się realnymi problemami Rosjank⁴⁰. Tak też, wraz z otwarciem się kraju na myśl zachodnią i napływem zachodnich feministek, zaczął się powolny proces odwrócenia się kobiet od jego haseł postulatów. To jaki bagaż historycznych doświadczeń niosą ze sobą Rosjanki, tłumaczy nam poetka radziecka Łarisa Wasilewa:

³⁷ М. М. Мальшова, *Идентификация женщин в послевоенной и посткоммунистической России*, [w:] *Судьбы людей: Россия XX век. Биографии семей как объект социологического исследования*, ред. В. Семенова, Москва 1996, s. 276–297.

³⁸ И. Е. Калабихина, *Гендерные вопросы в России в конце XX века. Фокус – групповое исследование в горской и сельской местности*, Москва 2004, s. 12; М. Ganina, *Kuszenie minionych dni*, [w:] *Sumienie pierestrojki*, ред. В. Nowak, Warszawa 1989, s. 76.

³⁹ М. М. Мальшова, *op. cit.*

⁴⁰ М. Arbatowa, *Na imię mi kobieta*, Warszawa 2005, s. 442–445.

Rozejrzyj się wokół i spójrz na siebie, kobieto naszych dni – ty, która stoisz przy obrabiarce, wykonując po dwie normy, a w domu jeszcze trzecią i czwartą; [...] Zapytaj swoją babcię, jak ona głodowała wraz z dziećmi, jak ubogo była okryta szmatkami jej młodość. Zapytaj swoją matkę, jak stała w kolejce po kalosze, te lśniące czarne od zewnątrz i krwawo czerwone w środku, „terenówki” pierwszych pięcioletek. Zapytaj, co jadła, jak stała w kolejce do łazienki we wspólnym mieszkaniu, żeby rankiem obmyć twarz. Czy żyjesz tak jak ona wtedy? [...] Kimkolwiek jednak byśmy były: czy matką rozdartą między domem a instytucją, czy osobą samotną, czy głową przedsiębiorstwa, czy przedwcześnie osiwiłą sprzątaczką, czy krótko ostrzyżoną dziewczyną, czy prawie staruszką, sportowym truchtem uciekającą od chorób – wszystkie jednakowo znerwicowane, jednakowo zmordowane, kryjemy w swych spojrzeniach to samo pytanie, czy w ogóle jesteśmy kobietami?⁴¹

Sam powrót do tradycyjnych wartości rodzinnych był napędzany także przez opinię publiczną i polityków, którzy głośno wypowiadali się na początku lat 90. o sympatii do tradycyjnego modelu rodziny. Ta mitologizacja roli gospodyni domowej i przedstawianie mężczyzny jako głowę i żywiciela rodziny miało charakter przedmiotowy. Zachęcając kobiety do pozostania w domu i zajęcia się rodziną władze chciały ograniczyć falę bezrobocia⁴².

Podobną sytuację zauważają polskie badaczki. Podejmując temat zaangażowania Polek w ruch solidarnościowy, który przyczynił się do zmian ustrojowych w Polsce, zauważyć można, że już po 1989 r. Polki odeszły w cień nie angażując się w życie społeczne czy polityczne. Ten stan rzeczy tłumaczy Maria Janion:

Polki, które działały w solidarnościowym podziemiu były wychowywane w tradycji narodowej, w której źródłem poczucia wartości kobiety jest też to, że w czasie wojny bierze na siebie odpowiedzialność za rodzinę, swoją a czasem cudzą. W efekcie romantycznych nakazów kobieta polska przyzwyczaiła się do dźwignia ciężarów życia rodzinnego i publicznego w cieniu i w milczeniu, byle spełniła się ofiara⁴³.

Te wzorce doprowadziły do tego, że po 1989 r. kobiety znów weszły w sferę domową nie realizując się dalej w sferze publicznej. Ukazuje się

⁴¹ Ł. Wasilewa, *Żywa kobieta dusza*, [w:] *Sumienie pierestrojki*, op. cit., s. 202–203.

⁴² И. Е. Калабихина, op. cit.

⁴³ Badaczki [...] zwracają uwagę na szczególne znaczenie wzorów szlacheckich w mentalności kobiet polskich. Sytuacja porozbiorowa zmusiła kobietę z wyższych warstw społecznych do współdziałania u boku mężczyzny, a nie tylko do odgrywania roli „istoty mu podległej” [...]. Te okoliczności historyczne wzmagały znaczenie tradycji rycerskich w Polsce. „Faza rycerska” (mieszcząca w sobie również walkę w konspiracji) kobiet polskich przeciągała się i trwała właściwie aż do „Solidarności”; M. Janion, *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996, s. 78–99.

nam obraz „kobiety szarej”. Ten swoisty „twór” czasów peerelu można zdefiniować jako aktywną zawodowo kobietę, dla której nade wszystko liczy się rodzina. Została ona obsadzona w roli matki i gospodyni domowej po wypełnieniu roli romantycznej obrończyni wolności. Poświęciła się rodzinie kosztem swoich ambicji. Magdalena Środa tę kategorię kobiet nazywa „kobietami uśpionymi”⁴⁴.

Rosyjskie badaczki zauważają, że błędy, które miały miejsce na wstępnym etapie rozwoju drugiej fali feminizmu w Rosji, rzutują na obecną kondycję ruchu kobiecego. Przykładowo, Nadieżda Szwedowa [Надежда Шведова] w swoich badaniach wyróżniła podstawowe problemy współczesnego rosyjskiego ruchu kobiecego. Przede wszystkim jest to kwestia braku znajomości swoich praw obywatelskich, co wpływa na małe zainteresowanie polityką nie mówiąc o aktywnym w niej uczestnictwie. To z kolei skutkuje brakiem osobistości, które można uznać za liderki ruchu. Drugim problemem jest kwestia niedostatecznego rozwoju wzajemnych relacji pomiędzy teorią feministyczną, prezentowaną szczególnie przez środowiska naukowe lub organizacje społeczne o zagranicznych korzeniach a codzienną działalnością organizacji kobiecych w Rosji⁴⁵.

Zastanawiając się nad dalszym rozwojem rosyjskiego ruchu można przewidywać, że prócz problemów o charakterze wewnętrznym będzie się musiał zmierzyć też z tymi, płynącymi z zewnątrz. Pewne globalne problemy i tendencje zostały omówione w 2011 r. w ramach międzynarodowego kongresu „Женские миры 2011”⁴⁶. Uczestnicy doszli do wniosku, że kryzys ekonomiczny, ale też coraz dalej posuwająca się globalizacja spowodują ponowny wzrost aktywności organizacji feministycznych. Kolejną falę feminizmu wywołać mogą także zaostrzające się nierówności społeczne i powolny demontaż idei państwa dobrobytu, która był wynikiem aktywności tzw. nowych ruchów społecznych w tym feministycznego. Te nowe wyzwania mogą być początkiem dla czwartej fali feminizmu na świecie i odpowiednikiem trzeciej fali w Rosji⁴⁷.

⁴⁴ R. Socha, E. Gietka, *To ty, te szare*, „Polityka” 7.03–13.03.2012, nr 10 (2849), s. 23–24.

⁴⁵ Н. Шведова, *Женское движение в России: проблемы современного этапа*, [w:] *Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра*, ред. Г. М. Михалева, М. П. Сергучина, Москва 2010, s. 38–41.

⁴⁶ О. Шнырова, *Город женщин: женские миры – 2011. Всемирный форум феминисток „Женские миры отмечали в этом году 30-летний юбилей”*, [w:] źródło elektroniczne: http://www.chaskor.ru/article/_gorod_zhenshchin_zhenskie_miry_2011_24261 (27.07.2011).

⁴⁷ Dobrym znakiem na pewno był II Всероссийский Съезд женщин, który odbył się w 2008 r. w setną rocznicę I zjazdu. Celem Zjazdu było skoordynowanie działań organizacji kobiecych działających w Rosji. Zjednoczenie ich sił w walce o prawa poli-

Bibliografia

Literatura w języku polskim:

- Arbatowa M., *Na imię mi kobieta*, Warszawa 2005.
- Gierłównowic R. i W., *Rosyjska sztuka samizdatu*, Warszawa 1990.
- Janion M., *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996.
- Kobiety w czasach przelomu 1989–2009*, red. A. Grzybek, A. Mroziak, Warszawa 2009.
- Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004.
- Socha R., Gietka E., *To ty, te szare*, „Polityka”, 7.03–13.03.2012, nr 10 (2849).
- Stępień- Kuczyńska A., Głowacki A., *Rosja Putina. Leksykon*, Łódź 2005.
- Sumienie pierestrojki*, red. B. Nowak, Warszawa 1989.
- Ślęczka K., *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*, Katowice 1999.

Literatura w języku angielskim:

- Smith H., *The Russians*, New York 1969.
- Woman and Russia: First Feminist Samizdat*, wyd. Sheba Feminist Publishers, London 1980.

Literatura w języku rosyjskim:

- Айвазова С. Г., *Женское движение в России: традиции и современность*, „Общественные науки и современность” 1995, № 2.
- Большая советская энциклопедия*, ред. А. М. Прохоров, т. IX, Москва 1972.
- Вознесенская Ю., *Женское движение в России, Статья написана к годовщине образования независимого женского клуба Мария*, „Посев” 1981, № 4, [w:] źródło elektroniczne: <http://antology.igrunov.ru/authors/voznensenskaya/1145211846.html> (06.11.2016).
- Григорьева Г., *К истории женского движения 80-х годов. Альманах „Женщины и Россия”, журнал „Мария”, [w:] Самиздат. По материалам конференции 30 лет независимой печати. 1950–1980 годы*, Санкт-Петербург 1993.
- Долинин В. Э., Иванов Б. И., Останин Б. В., Северюхин Д. Я., *Самиздат Ленинграда 1950-е – 1980-е. Литературная энциклопедия*, Москва 2003.
- Женское движение в России: вчера, сегодня, завтра*, ред. Г. М. Михалева, М. П. Сергутина, Москва 2010.
- Завьялова М., *Женщина и Россия. Интервью с Анной-Натальей Малаховской*, [w:] źródło elektroniczne: <http://web.archive.org/web/20011224121313/>; <http://www.nlo.magazine.ru/dog/gent/main8.html> (Зальцбург, 1999).
- Здравомыслова Е., *Перестройка и феминизм*, „Перестройка. Опыты поражения” (2008), № 19.
- Калабихина И. Е., *Гендерные вопросы в России в конце XX века. Фокус – групповое исследование в горской и сельской местности*, Москва 2004.

tyczne i społeczne dla kobiet, wypracowanie zadań dla organizacji kobiecych do 2020 roku oraz wypracowanie Koncepcji polityki demograficznej Federacji Rosyjskiej do 2025 roku. Н. Дмитриева, *Женское движение в России: современное состояние и потенциал роста*, [w:] *Женское движение в России...*, op. cit, s. 49–52.

- Лученко К., *Татьяна Горичева: из комсомола в экзистенциализм*, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.pravmir.ru/tatyana-goricheva-iz-komsomola-v-ekszystencjalizm/> (20.03.2014).
- Малаховская Н., *Наследие Бабы-Яги: религиозные представления, отраженные в волшебной сказке, и их следы в русской литературе XIX–XX вв.*, Санкт-Петербург 2006.
- Мальшева М., *Идентификация женщин в послевоенной и посткоммунистической России*, [w:] *Судьбы людей: Россия XX век. Биографии семей как объект социологического исследования*, ред. В. Семенова, Москва 1996.
- Нефедова М., *Татьяна Горичева: путешествие из России в мир*, „Нескучный сад” 2008, № 5(34), [w:] źródło elektroniczne: <http://www.nsad.ru/articles/puteshestvie-iz-rossii-v-mir> (06.11.2016).
- Новая Российская Энциклопедия*, ред. В. И. Данилов-Данильян, А. Д. Некипелов, т. XIV, Москва 2015.
- Писпанен О., *25 лет женскому альманаху „Женщины и Россия”*, [w:] źródło elektroniczne: <http://www.svobodanews.ru/content/article/24185707.html> (17.12.2014).
- Чуйкина С., *Участие женщин в диссидентском движении (1956–1986). Случай Ленинграда*, [w:] *Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период*, ред. Е. Здравомыслова, А. Темкина, Санкт-Петербург 1996.
- Шнырова О., *Город женщин: женские миры – 2011. Всемирный форум феминисток* *Женские миры отмечали в этом году 30-летний юбилей*, [w:] źródło elektroniczne: http://www.chaskor.ru/article/_gorod_zhenshchin_zhenskie_miry_2011_24261 (27.07.2011).
- Яковлева А., *Третья культура. Феминизм – это я. Интервью с Татьяной Мамоновой*, [w:] źródło elektroniczne: http://www.chaskor.ru/article/tretya_kultura__23644 (06.06.2011).
- Якушкина Е. И., *Деятельность региональных женских организаций в контексте современного российского женского движения*, „Научные Ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика”, Белгород 2009, nr 9(64).